

De små monumentens tisdagar

Andrées kraschlandningsplats, en rishög i Vaggeryd och annan historiekultur bortom storslagenheten

Ögonen dras onekligen lätt till det magnifikt storslagna. Eiffeltorn, frihetsgudinnor, stora statyer, gärna placerade på de mest centrala platserna i städerna. Även studier kring monument av olika slag tenderar att ofta kretsa kring de riktigt stora och centrala exemplen.

I studier av monument finns också en naturlig lockelse i att fokusera på uppförande- och invigningsfasen. Beslutsmaterial finns ofta bevarat och när det nya maffiga monumentet invigs är stadens potentater församlade. De röda mattorna rullas ut och det bubblar i glaset. Det hålls tal, klipps band och skrivs artiklar i tidningen. Materialet kopplat till uppförande- och invigningsfasen är relativt lättillgängligt i kommun- och tidningsarkiv, vilket gör materialet tacksamt att beforska.

Men när invigningen och bubblen är slut inträder monumenten i en ny period. Bortom pomp och ståt är det både bildligt och bokstavligt talat snart snöblandat regn en tisdag förmiddag. Människor som passerar monumenten tittar allt mer sällan upp på dem. Inga artiklar skrivs. När åren går kommer förfallet. Det är betydligt svårare att hitta material över monumentens vidare historia. För det krävs mer etnologiska ansatser, kanske med intervjuer eller enkäter.

Dessa resonemang ger två utgångs-

punkter och ett syfte för denna text. För det första att undersöka vad som händer om blicken riktas mot mer oansenliga monument i periferin istället för mot stora i centrum. För det andra vad som händer om ”monumentens vardagar”, i stället för dess invigningsfas och glansperiod, ställs i fokus.

Monumentens plats i historiekulturen

Monument kan utformas som avbildande statyer, men kan också vara mer konstnärliga, abstrakta och/eller arkitektoniska gestaltningar. Begreppet monument är brett, men det vägledande är att monumentet på något vis är laddat med en eller flera berättelser. Monument är också förbundna med den fysiska plats som de har uppförts på. Även platser laddas med föreställningar och erfarenheter för att de ska uppfattas vara platser och inte bara en fysisk belägenhet (Rönnlund & Tollefsen 2016). Monument är dock mer explicita manifestationer över vad eller vem någon eller några har ansett vara värt att hylla, minnas eller uppmärksamma. Begreppet monument går tillbaka på det latinska *monumentum* (påminnelse) och *monere* (erinra). I den föreliggande studien kommer vi i kontakt med så oansenliga och i

någon mening privata monument att gränser mellan plats och monument blir otydlig. Det vägledande för resonemanget är dock att det finns berättelser med en historisk dimension kopplade till de monument och platser som behandlas här.

Monument är inte bara förbundna med en rumslig dimension, utan är också inneslutna i en historiekulturell kontext. Historikern Klas-Göran Karlsson (2014) beskriver hur historiekulturbegreppet för det första handlar om vilken historia som produceras, kommuniceras och mottas eller konsumeras och vilken historia som inte gör det. För det andra handlar historiekultur om hur historia bedöms som användbar och relevant eller inte.

Historiekultur handlar om mönster på gruppnivå – svenskar, vänsterhänta, socialdemokrater – i umgänget med det förflutna. Historiekulturella yttringar som berättelser, böcker, museiutställningar och uppförda monument, ger uttryck för de i vart fall föreställda gemenskaper som finns i ett samhälle eller hos en grupp människor.

Uppförandet av ett monument ger oss en historiekulturell temperaturangivelse. Det ger oss en nyckel till historiekulturen vid en given tidpunkt. Men monumenten kan också ge oss en aning om historiekulturella trender över tid, genom att olika monument uppförs vid olika tidpunkter, vilket ger en inblick i vad som har ansetts vara värt att hylla, uppmärksamma och kanske även sträva efter vid olika tidpunkter.

Frågor som ”Vad/vem uppmärksammas i monumentet?”, ”Med vilka motiv uppfördes monumentet?”, ”När uppfördes det?” sätter ljus på den uppförande- och invig-

ningsfas som tidigare diskuterades. Fogas frågan om ”Hur har monumentet betraktats över tid och av olika grupper efter uppförandet?” innefattas även den längre historiekulturella process som monumentet ingår i. Idéhistoriker och historiker som Magnus Rodell (2008) och Peter Aronsson (2004) har tangerat denna typ av frågor i tidigare studier. Monument är inga statiska företeelser, utan förändras både fysiskt och innehållsligt över tid, inte minst då den historiekulturella kontexten som omger monumentet förändras.

Monumentala konflikter

Händelser i Baltikum under 2000-talets första decennium visade hur historiekulturella frågor kopplade till monument har en stor inneboende konfliktpotential. Andra världskriget har en stark ställning i såväl de baltiska staternas som Rysslands historiekultur. Sovjetunionens seger i andra världskriget, Stora fosterländska kriget, är en viktig beståndsdel i den ryska självförståelsen och identiteten. Krigsslutet firas storslaget årligen den 9 maj. Kriget är samtidigt inledningen på den sovjetiska ockupationen av de baltiska staterna. I de baltiska staternas historiekultur och självförståelse är motståndet mot ockupanter – såväl tyska som ryska – en viktig beståndsdel. Relationen mellan de ryska och baltiska synsätten kompliceras av att stora ryska minoriteter lever kvar i de baltiska staterna. Händelser som berör dessa förståelser av förflutenheten tenderar att bli symboliskt viktiga. Förändringar av monument är exempel på sådana händelser som sätter ljus både på det förflutna, men samtidigt säger något om situationen nu och kanske

även om en föreställd framtid; olika grupper önskan om hur det ska bli framöver.

I Riga gestaltas segern i andra världskriget med ett stort triumfatoriskt segermonument. Utformningen diskuterades i decennier innan det till slut invigdes 1985. Bara några få år senare hade Sovjetunionen krackelerat. Idag vittrar segermonumentet till sand. Räkna med framtida kontroverser mellan letter och ryssar när segermonumentet i Riga har förfallit så mycket att det till slut måste monteras ner av säkerhetsskäl.

Konsthistorikern Stuart Burch och historikern Ulf Zander (2008) har gett en föraning av hur det kan komma att bli genom deras studie över ockupationsmuseet i Tallinn. Skiftande synsätt har där funnits kring om museet mer ensidigt bör fokusera Nazitysklands ockupation, eller om det även borde inkludera Sovjetunionens senare annektering och ockupation. Hur den sovjetiska perioden bör omskrivas i Estlands historia är omdebatterat, liksom hur man bör göra upp med egna soldaters övergrepp under andra världskriget.

När den estniska regeringen ville flytta på en bronssoldat i sovjetisk uniform våren 2007 kom detta att utlösa några av de värsta kravallerna i landets historia. Återigen bröt en historiekulturell konflikt ut. Statyn hade rests i centrala Tallinn 1947 som ett monument över den sovjetiska segern och över den röda arméns befrielse av Tallinn. För många estländare blev statyn dock snarare en symbol över den sovjetiska ockupationen. Statyns placering i närheten av det nämnda ockupationsmuseet, det estniska parlamentet och en rad andra monument med koppling till den estniska självständighetskampen, störde i den meningen

en enhetlig estnisk historiekulturell förståelse i stadsrummet.

För ryssar kom bronssoldaten, mot denna stadsrumsliga bakgrund, att bli särskilt viktig att slå vakt om. Förslaget att flytta statyn till Estlands försvarsmakts kyrkogård, betydligt mindre centralt belägen, väckte därmed många ryssars vrede. Redan före flytten av statyn var den föremål för explicita konflikter. Vid ryska blomsternedläggelser vid den förekom att ester ropade ord som ”ockupanter!”. Konflikterna var historiekulturellt laddad och underströk hur historien inte bara handlar om händelser ”där och då”. Historien är också ”här och nu”. Monument och statyer har i denna mening ett föränderligt liv efter dess uppförandefaser. Som synes är det dock återigen lätt att blickarna dras till det som sticker ut – kontroverserna, protesterna, kravallerna. Men vad händer om alla dagar då monumenten *inte* är kringgårdade av kontroverser, och monument som *inte* skapar konflikter, sätts i fokus?

”Monumentens tisdagar” – bortom invigningar och konflikter

Hösten 2015 trampade jag runt på OS-arenan Linnahall i Tallinn, dit segeltävlingarna i Moskva-OS 1980 var förlagda. Arenan utstrålade en gång i tiden glans, glamour, framsteg. Nu: Ett grått, övergivet och mossbeväxt betongvittnesmål om det söndervittrade Sovjetunionen. 1996 stängdes arenan för gott. Idag används den av festsugna ungdomar som vill dra sig undan vuxnas övervakande ögon. Det var nog inte riktigt så här byggnadens framtid tänktes när invigningsbandet klipptes.

Såväl segermonumentet i Riga som Linnahall i Tallinn kan ses som ryska kvarlevor mitt i huvudstädernas centrum. Men vad förändras om fokus riktas mot en mer okontroversiell byggnad som Linnahall istället för det mer historiekulturellt laddade segermonumentet? De är ändå tydliga historiska lämningar från förr som människor förhåller sig till på ett eller annat sätt.

Sociologen Michael Billig (1995) har i sina resonemang kring nationalism beskrivit hur känslan av nationell samhörighet inte främst byggs upp av storslagna parader och nationaldagar. I stället är det vardagliga manifestationer som skapar samhörighet; utseendet på bilers nummerplåtar, mynt och frimärken med avbildade nationella gestalter, väderkartor där det egna landet markeras tydligare än grannländerna. Flaggorna som vajar vilken tisdag som helst är mer intressanta än de på nationaldagen – det är det ständiga matandet med många små, banala, bekräftelser av tillhörighet som tillsammans bildar känslan av gemenskap.

Billigs resonemang kring nationalism kan tas som utgångspunkt även för att studera historiekulturella manifestationer och historiekulturell gemenskap och mot denna bakgrund blir det intressant att studera ”monumentens tisdagar”; alla de där dagarna när monumenten *inte* invigs eller då de *inte* står i centrum för hätska kravaller. Den typen av studier skulle kunna ge insikter kring hur människor förhåller sig till monument, förflutenheten och historiekulturen på ett mer vardagligt plan.

Paralleller i ansatsen kan dras till Roy Rosenzweig och David Thelens (1998) stora studie över människors historiein-

tesse och -kunskaper. De tillfrågade tenderade att tona ner sina kontakter med historien, men det visade sig att historieintresset och -kunskaperna tog sig andra uttryck än den akademisk historieskrivning som många föreställde sig var det enda sättet att ta sig an historia på. Den danske historiedidaktikern Bernard Eric Jensen (2003) har i liknande anda klargjort att historia kommuniceras och reproduceras på en rad arenor i samhället. Akademisk historieskrivning har ingen överordnad ställning i hans modell, utan utgör en arena vid sidan av museer, skönlitteratur, filmer, fotografier, släkthistorier och så vidare. Kort sagt; det kan finnas förhållningssätt som lätt hamnar i skuggan av de mer explicita och uppenbara historiekulturella manifestationerna.

Trots denna trend inom historiedidaktiken framstår ”monumentens tisdagar” ändå som måttligt beforskade. För att hitta skildringar av dessa sidor av monument får vi istället söka oss till exempelvis konstnärer. Ett exempel är konstnären Tommy Sveningsson, som ibland annat utställningen ”Transient Constructions” har med kol och blyerts skildrat överdådiga efterkrigsmonument från det forna Jugoslavien, uppförda av landet främsta konstnärer under 1960- och 1970-talet på uppdrag av Tito. Idag är de nästan helt bortglömda: ”När monumenten var nya vallfärdade människor för att se dem. Idag har de inte samma betydelse och har på sätt och viss blivit en del av det kringliggande landskapet. Det har gett monumenten en helt ny innebörd och helt nytt värde”, kommenterar Sveningsson (2016) sin satsning.

Med Sveningsson är vi dock tillbaka i det storslagna. Ett av hans centrala verk är en suggestiv återgivning av det mäktiga

andra världskrigsmonumentet som byggdes 1967 i den lilla kroatiska byn Podgarić. Det byggdes för att hylla partisaner i regionen Moslavina. I likhet med många andra monument i området står det mitt i landsbygden. Flera av dem byggdes för att minnas redan då ljusskygga verksamheter, såsom koncentrationsläger, vilket förklarar den otillgängliga placeringen. Placeringen i ödemarken accentuerar intrycket när monumenten nu står bitna av tidens tand.

Klotter och ifrånsigkastade cyklar i Sveningssons verk antyder att monumentet idag inte betraktas med samma vördnad som vid invigningen. Små detaljer har fogats in i form av graffiti och omkullvälta plaststolar för att markera att platserna idag kanske snarast är tillhåll för ungdomar. Tyvärr får estetiken tala för sig själv i verken. Någon mer analys blir det inte, även om det hade gått att göra mer.

Det är glest med turistbussar till monumenten idag. De äts bit för bit upp av det omgivande landskapet. Här hade det gått att fördjupa resonemangen kring hur synen på monumenten har förändrats genom inbördeskrigserfarenheterna på 1990-talet, hur olika generationer, nationaliteter och kön ser på dem idag. Monumenten har inte fått EN ny innebörd, eller ETT nytt värde. Vissa människor vill restaurera dem. Andra riva dem. Andra bygga nya. Andra omtolka dem.

Tyvärr tenderar analysen att ta slut på liknande sätt i andra, närliggande, verk såsom fotografen Frédéric Chaubins (2011) praktverk ”CCCP. Cosmic Communism Constructions Photographed”. Den kommunistiska arkitekturen manifesterade det politiska systemet. Betongen

var framtidens material. Storslagenheten underströk att den enskilda individen hade sitt främsta värde som del i det kollektiva. Historikern Peter Englund (1996) är en av många som har skrivit om detta och dragit paralleller till Nazityskland, där den tänkta framtida huvudstaden Germania skulle ha paradgator som inte var utformade för söndagsflanerande, utan för militärparader i massformat.

Chaubins största bidrag är att han visar att den slentrianmässiga bilden av Sovjetkommunismen som enhetlig, grå och trist inte stämmer. Från 1960-talet och framåt tilläts en större pluralism. Chaubin tolkar en allt djärvare arkitektur som ett uttryck för ett imperium på väg att falla samman. Han lägger dock inte ut texten kring saken, utan låter även han bilderna tala för sig själva. Bilderna är vackra, men texten och analysen är tunn.

Detsamma gäller för den uppsjö av mer renodlat estetiskt inriktade plattformar som finns för vittrande verk. Ett Twitterkonto som @abandonedpics, som i princip enbart publicerar okommenterade bilder av övergivna platser och byggnader, har närmare 600 000 följare.

Men hur ska dessa relativt okommenterade skildringar förstås? I radioprogrammet *OBS* i Sveriges Radio (2016) resonerade författaren Mattias Hagberg om att minnen och monument tenderar att bli fetischer – ”något vi vårdar och vördar, men inte problematiserar och diskuterar”. Enligt honom tenderar monument att fyllas med personliga betydelser, där hågkomsterna snarast blir personliga fragment, tämligen bortom frågor om autenticitet, sanning, lögn, orsak och verkan.

Men kan allt reduceras ner till rent per-

sonliga betraktelsesätt? Monumenten har ändå tillkommit av en anledning, de står där de står och de kringgärdas ändå av en samhällelig och historiekulturell kontext kring hur monumenten kan och kanske även *bör* eller *skall* tolkas. I analogi med Michael Billigs resonemang skapar monumenten historiekulturell gemenskap även om betraktaren kanske inte explicit tänker på det eller problematiserar det.

Bortom estetiskt inriktade skildringar av ”monumentens tisdagar” finns ändå exempel på hur vittrande monument har satts in i mer akademiska kontexter. I ett svenskt sammanhang har ekonomhistorikern Jan Jörnmark skördat störst framgångar i genren. Hans populärvetenskapliga *Övergivna platser* (2007) blev ett nytt standardverk kring att förena övergivna platsers estetik med ekonomiskhistoriska utläggningar kring varför en gång frodiga platser idag ser ut som de gör. Jörnmark har fortsatt att spegla såväl Sverige som Baltikum och andra delar av Europa i sina senare verk. Peter Handberg (2007) har på motsvarande sätt, i sin baltiska litterära roadmovie *Undergångens skuggor*, utforskat kalla krigets raketbaser. En gång stod de för hot och skräck. Idag ses de med andra ögon. Men likt andra krigsmonument i Baltikum ses de med *olika* ögon.

I den lettiska hamnstaden Liepaja ligger ett av Lettlands största turistmål, Karosta Prison, som också kan betraktas kalejdoskopiskt. Det användes som fängelse under Sovjettiden, vid en tid då ryssar i området hade en privilegierad ställning, inte sällan som utplacerade i en militär uppåtstigande karriärstege. Idag går busslaster till fängelsebyggnaden, där man som besökande kan betala pengar för att under någon timme,

eller över natt, bli bryskt behandlad som en sovjetisk fängelsekund. Det gamla fängelset har blivit en reenactment-anläggning, mitt i en stadsdel där bostadshus nu förfaller, men där det bor mängder med ryssar i en utsatt ställning, där arbetslösheten är hög och där de som var unga under Sovjettiden idag är några decennier äldre. Ryssar som ser turister komma för att uppleva den gamla Sovjettiden betraktar generellt förmodligen fängelset på ett annat vis än de letter som fått en annan ställning efter frigörelsen.

Mot denna bakgrund av ”banala” företeasers betydelse och mot bakgrund av den lucka som finns i historiekulturella studier kring mindre storslagna monument och monuments vardagar ska vi nu rikta blicken mot två konkreta exempel på två riktigt små monument i en svensk kontext, som kan tjäna som utgångspunkt för resonemangen. Det första är ett monument, eller minnesmärke, över en skjutolycka i utkanten av den småländska orten Vaggeryd. Det andra ett litet monument några kilometer utanför samma ort, på platsen där Salomon August Andrée störtade med sig luftballong 1894, vid en provflygning inför den stundande polarexpeditionen.

Bortom storslagenheten – en rishög i Vaggeryds kommun

Under rubriken ”Vem har ’städat’ bort minnesmärket?” gick det i september 2014 att läsa en rapport av Kåre Boberg (2014a) på nyhetssajten *skillingaryd.nu* om att en rishög, skapad för att minna om ett tragiskt dödsfall på 1840-talet, plötsligt hade försvunnit. Monumentet, som ligger utmed Ödestuguvägen i Vaggeryd, rapporterades

Minnet av en dödsolycka på 1840-talet har sedan händelsen manifesterats genom en rishög. Efter olyckligt bortstädande av högen 2014 användes några avlagda julgranar för att återuppbygga det lilla monumentet.

under rubriken ”Så förstördes rishögen” (2014) ha förvunnit i samband med en ansning av vägkanten. Troligen hade föraren av klippmaskinen förväxlat den historiekulturella lämningen med vilken bortstädningvänlig rishög som helst.

Rishögens ursprung har bland annat skildrats i *Byarums Hembygdsförenings årsskrift* (1978). I korthet vådasköt sig den 23-årige soldaten Johan Lind själv till döds den 4 oktober 1842. Tillsammans med en kamrat var han ute på tjädertuppsjakt. Lind var enligt uppgift ”lindrigt nykter”. Enligt kamraten ska Lind ha fattat tag om pipan på sitt gevär och slagit det omkring sig för att visa hur han skulle behandla en per-

son som hade misshandlat honom vid ett tidigare tillfälle. Geväret fastnade dock i en gren, eller slog i ett träd, varpå geväret gick av. Enligt hembygdsförfattaren Nathanael Boberg (1953/1993) träffade skottet Lind i magen och kamraten sprang efter hjälp. Lind avled, men hann rentvå sin kamrat från misstankar genom att bekräfta att han hade råkat skjuta sig själv. Bygdens befolkning lade ut granris i en hög på olycksplatsen för att minnas och visa respekt för Lind. Särskilt lär ”Manda och Malkolm från Åhult”, som regelbundet vandrade förbi platsen för att sälja fisk i Vaggeryd, ha vårdat högen. Men även efter deras död har högen vårdats och fyllts på, även om kvistarna redan på 1950-talet beskrevs ”ha mulnat undan för undan” under årens lopp och ”just nu är inte bålet [högen] mer än en 60 á 70 cm högt”.

Liknande rishögar har funnits på fler platser i trakten. I ett kommentarsfält till Kåre Bobergs (2014b) artikel ”Rishögen har återuppstått” uppgav en läsare att en liknande rishög har funnits utefter vägen mellan Skillingaryd och Tofteryd, drygt en mil från Vaggeryd. Den rishögen skapades efter att 74-åriga Lisbet hade blivit ihjälstängad av en bagge år 1764. Rishögen fanns kvar in på 1940-talet, men underhölls därefter inte varpå den försvann.

Rishögen vid Ödestuguvägen har dock underhållits in i våra dagar. Nathanael Boberg (1953/1993) konstaterade på 1950-talet att det hade blivit till något av en sed ”att vid passerandet av platsen lägga en kvist på högen”. Samtidigt noterade han att ”många har inte känt till förhistorien”.

Här har vi således en historiekulturellt laddad plats, med en relativt lång historia. En sedvänja har etablerats kring platsen,

men ursprunget till historien/sedvänjan har med tiden blivit suddig i kanterna. Detta hindrade dock inte Museiföreningen i Vaggeryd att snabbt agera efter bortstädandet av rishögen hösten 2014. Högen återställdes med hjälp av nytt ris.

För att hitta nyanser och ingångar i studieområdet ”små monument” besökte jag i maj 2016 Museiföreningen i Vaggeryd och dess ordförande Lars Erik Joakimson. Förutom att förse mig med hembygds litterär dokumentation av platsen följde han med till platsen och berättade vad han själv visste om monumentet. Han hade varit en av dem som återställde rishögen efter bortstädandet. Bland annat fick några avlagda julgranar ny historiekulturell funktion genom att fogas till rishögen.

Vid mötet med Lars Erik Joakimson i museiföreningens möteslokal Magnisa stuga, i centrala Vaggeryd, dök även andra personer upp. En av dem, en pensionerad kvinna som bor strax utanför Vaggeryd, berättade då att hon har passerat högen under hela sitt liv på sin väg in till Vaggeryd. Hon hade också lagt ris på högen, men på frågan om vilken bakgrund som fanns till rishögen var svaret svävande och snarast frågande: ”Det var väl en olycka där?” För henne hade rishögen, platsen och sedvänjan i sig blivit det centrala. Och då rörde sig detta ändå om en kvinna som gav uttryck för en stark relation till det aktuella monumentet.

En detalj i liknande anda är att rishögen flyttades cirka sex meter från sin ursprungsplats när Ödestuguvägen rätades ut på 1950-talet. Även om det kanske inte fanns något val så undermineras onekligen autenticiteten av en förflyttning. Detta har inte hindrat fortsatt underhåll av högen.

Att de två lokalhistoriska texterna där rishögen har omskrivits anger olika namn på den förolyckade soldaten ger också ett visst intryck av att detaljerna i grundhistorien inte är det centrala i monumentet. I den ena texten heter han Lind och i den andra Ling (Boberg 1953/1993 respektive ”Rishögen vid Ödestuguvägen” 1978).

Vid besök vid rishögen kunde såväl Lars Erik Joakimson som undertecknad konstatera att rishögen inte gav något överväldigande intryck. Tvärtom var rishögen decimerad och besöket framstod som startpunkten för en ny insats från Museiföreningens sida för att förstärka monumentet. Ett par färskva grankvistar, om än små, kunde ändå konstateras på högen. Sedvänjan lever alltså vidare, om än i begränsad skala. Hallonskotten vid rishögen framstod som mer vitala än själva rishögen, men en skylt med en kopierad sida från hembygdsföreningens årsbok om rishögen ger dock vägledning för förbipasserande.

Monumentet har ändå en plats i lokalbefolkningens hjärta. I anslutning till *skillingaryd.nu*:s rapportering kring bortstädningen av rishögen kunde det konstateras att rishögen var ett monument som fler än museiföreningen brydde sig om. Signaturen ”Lars Olsson” kommenterade *skillingaryd.nu*-artikeln ”Så förstördes rishögen” (2014) med rikliga mängder utropstecken och kommentarer om att ”vad var det för en klippmaskin som kan klippa bort ett minnesmärke utan observera. förlåt mig, men föraren måste väl ändå titta var han kör med klippaggregat jag blir lite förbannad dom får väl för se upp!!!!!!!!!! det är ju kultur vi pratar om här”.

Kåre Boberg (2014b) rapporterade om att rishögen var återställd, varpå signatu-

ren ”Anne Johansson” kommenterade artikeln med att det nu gällde att värna platsen: ”Har sett rishögen med de färska grankvistarna sedan barnsben. Låt oss nu alla hjälpas åt att vårda och bevara platsen för kommande generationers barn med fantasifulla funderingar.”

Det finns en lokalhistoriskt inriktad Facebooksida som heter ”Du vet att du är från Vaggeryd när...”. Gruppen har omkring 2000 medlemmar och inläggen handlar både om nutida och dåtida företeelser, men alla med koppling till Vaggeryd med omnejd. Jag publicerade en bild på rishögen på denna sida för att, om möjligt, få mer kännedom om lokalbefolkningens förhållningssätt till högen:

Under försommaren tittade jag förbi Ödestuguvägen, där det ligger en liten rishög till minne av en olyckshändelse för längesedan. Det finns ju lite skrivet om rishögen i lokalhistoriska böcker (bland annat i Natanael Bobergs och Torsten Nygrens ”Strövtåg hemmavid och i omlandet”), men jag tänkte höra om DU har någon relation till denna plats? Vad vet du om den? Har du lagt ris på högen?

Förutom att omkring 25 personer tryckte ”gilla” på inlägget skrevs ett dussin kommentarer om bilden. Anne Johansson (möjligen den ”Anne Johansson” vi träffade på ovan) gav uttryck för att hon alltid hade fascinerats av rishögen och att det fanns ett inslag av spänning i det hela, eftersom ”ingen visste vem som lade dit kvistarna”. Hon hade själv också bidragit till högen genom åren. Hon tyckte sig också ha sett ett minskande intresse för högen: ”Vi borde vårda detta landmärke bättre för att kommande generationer ska kunna fanti-

sera, berätta och känna historiens vingslag om en ung man som stupade under mystiska omständigheter. Vi behöver vårda skrönorna, inte minst med vördnad för tidigare generationer och som ihärdigt berättade och berättade och berättade...”

Flera kommentatorer gav uttryck för att de hade bidragit med kvistar på högen. En av dem uppgav att det kändes ”lite ockult”. Någon ytterligare info gavs dock inte, trots förfrågan om ett utvecklat svar. Möjligen har ovissheten om vem som lade dit kvistarna bidragit till monumentets ställning i den lokala historiekulturen, likt blomorna av okänt ursprung vid den mer välkända ”Falks grav” i Hökensås, vars bakgrund även filmatiserats och har den egna webbplatsen www.falksgrav.se.

Det är svårt att dra några långtgående slutsatser av dessa spridda inlägg och intryck, men ett tema som ändå återkommer är att i vart fall en del av intresset för monumentet är knutet till aktivitet som handlar mer om monumentet i sig, än om den autentiska händelse som en gång gav upphov till monumentet.

Bortom storslagenheten – en kraschlandningsplats i Vaggeryds kommun

Som en förberedelse inför polarfärden genomförde Salomon August Andrée nio provflygningar. Han tänkte sig avfärder från Stockholm, men efter att ha inväntat ostlig vind i fyra månader, för att undvika att komma ut över Östersjön som han hade gjort vid ett tidigare tillfälle, beslöt han sig för att ta sig till Göteborg för uppstigning därifrån. Efter att ha inväntat bra väder ytterligare ett par dagar steg han och bal-

longen *Svea* till väders från Göteborgs nya gasverk klockan 12:32 måndagen den 26 februari 1894. Få personer hade fått reda på vad som var i görningen, så endast ett tjugotal åskådare rapporterades ha bevittnat avfärden. Inledningsvis steg ballongen inte så högt, utan riskerade till och med att slå i ett plank på ett tidigt stadium. Efter att ha gjort sig av med ballast steg dock ballongen. I telegrammet efter luftfärden angav Andrée själv ungefär 3400 meter som maxhöjden under turen ("Hr Andrée åter på luftfärd" 1894).

När bebyggelse hade siktats där Andrée bedömde sig kunna få hjälp med bärgningen av ballongen ville han avsluta färden. Det visade sig dock vara svårare än beräknat att få fäste med ankaret, som mest plöjde en djup fåra i den täta och våta snön. Buskarna och träden som kom i ankarets väg var för små. Detta var viktiga iakttagelser inför den förestående polarfärden. I en terräng utan vegetation kunde ankeringen/landningen bli ett sant problem.

Till slut fick ankaret dock fäste, men en avbruten gren gick in i ballongen och de sista metrarnas nedstigning gick därmed snabbare än tänkt. Två timmar och 37 minuter efter avfärd, klockan 15:09, var ballongturen över. Enligt Andrées (1894/1978) egna redogörelser för händelsen var han orolig för att de många medförda instrumenten skulle skadas i nedslaget, men de befann sig väl inpackade i spånkorgar och den våta snön hjälpte också till att göra nedslaget något mjukare. Några medförda vinflaskor lär dock ha gått förlorade. Andrée själv fick sig också en smäll, även om det hela slutade tämligen lyckligt: "Självf fick jag endast några skråmor och ett slag för pannan, så att mössan

flög af." Med svullet huvud tog han sig till byggnaderna som han hade passerat tidigare: "Där anträffades en kvinna och en gosse, som låst sig inne och ej tordes gå ut, förr än de fullt förvissat sig om min egen-skap som människa."

Kraschlandningen skedde vid byn Malmbron, mellan gårdarna Liden och Hestra, en halvmil öster om Vaggeryd. Bud sändes till Vaggeryds järnvägsstation och Andrée fick snabbt hjälp att bärga såväl ballong som gods ur skogen. Redan samma kväll lämnade Andrée Vaggeryd. I *Dagens Nyheter* ("Hr Andrée åter på luftfärd" 1894) gick det dagen därpå läsa Andrées telegram, som avsändes från Vaggeryd klockan 17:25: "Landad nära Vaggeryd. Temligen skrapad, men ingenting brutet. Uppnådd höjd: ungefär 3,400 meter. Temperaturen lägst 19 grader kallt. Ballongen mycket söndersliten."

När den utskickade journalisten Thure Sällberg anlände från Värnamo fick han nöja sig med att fånga in lokalbefolkningens spridda berättelser om händelsen. Andrée uppges ha varit vid gott mod – pratglad, rolig och arbetsam i bärgandet av ballongen. Idel positiva ord ströddes om hans person (*Byarums Hembygdsförenings årsskrift* 1978). Händelsen blev rimligen omtalad i bygden och kraschlandningsplatsen för ballongen märktes ut redan av Andrée själv, som anlade ett litet stenröse som fortfarande finns kvar på platsen.

Efter inspektionen av rishögen vid Ödestuguvägen, i maj 2016, åkte undertecknad och Lars Erik Joakimson i riktning mot nedslagsplatsen. Ett större kalhygge förvirrade orienteringen, men till slut fick vi syn på små upphängda plastsnittlar som gav vägledning åt stegen. En aluminium-

Vid en provflygning inför polarfärden kraschlandade Salomon August Andrée strax utanför Vaggeryd. Andrée markerade själv platsen med några stenar. Idag finns även en skylt med uppgifter om flygturen.

skylt, nerkörd i det ovan nämnda stenröset, minner idag om platsen för Andrées landning. På baksidan av skylten avslöjas att den sattes upp, eller möjligen tillverkades, 1989 av en "S. Lindgren". På skyltens framsida återfinns följande text:

PLATSEN DÄR NORDPOLSFARAREN
S.A. ANDRÉE. NÖDLANDADE MED BALLONG
FRÅN GÖTEBORG—STOCKHOLM
DEN 26-2-1896
KL. 3.09 E.M.
FRÅN GÖTEBORG 118 KM.
STÖRSTA HÖJD 3400 M. MIN 19°
SLÄPLINAN 66 M.
1054 KBM. GAS
VIKT 1300 KG.
BALLONG AV OLJAT SIDEN INKÖPT I PARIS

Stödlinjer på skylten, ej språkriktiga placeringar av punkter i texten och sättet datumet är skrivet på ger ett något amatörmässigt intryck. Att årtalet för händelsen dessutom är felaktigt förstärker detta intryck. Även urvalet av fakta till skylten väcker frågor kring varför vissa saker har tagits med, medan annat har utelämnats.

Svårigheten att hitta skylten i samband med undertecknads expedition fick Lars Erik Joakimson att resonera kring att skyltningen bör förbättras. Det finns ett pågående arbete i Vaggeryds kommun, där hembygds- och historieföreningar i samverkan sätter upp informationsskyltar vid ett hundratal olika platser runtom i kommunen. Andrées landningsplats kommer sannolikt att fogas till detta projekt efter detta besök.

Frågan om hur levande denna plats är för lokalbefolkningen är svårfångad. Det är onekligen en kuriös plats, med stark koppling till Andréés spektakulära Nordpolsexpedition några år senare. Men betyder det att platsen är välkänd i Vaggeryd? Även i detta fall lade jag ut en bild på Facebooksidan ”Du vet att du är från Vaggeryd när...” och skickade in en enkel fråga på sidan, med ett inbjudande anslag:

För någon vecka sedan besökte jag platsen, vid Malmbron strax utanför Vaggeryd, där Andréé störtade med sin ballong 1894. Händelsen finns ju omskriven i bland annat boken ”Vingar över Ljungheden” men jag tänkte passa på att fråga vad DU tänker kring den här platsen. Har du varit där? Varför har du besökt den? Vad vet du om den här platsen? Anledningen till att jag frågar är att jag skriver lite om sådana här ”små” minnesmärken och vad de betyder i lokalhistorien. Själv hade jag (trots att jag kommer från Skillingaryd) ingen koll alls på detta förrän för något år sedan.

Förutom att drygt 50 personer tryckte ”gilla” på inlägget skrevs ungefär lika många kommentarer i trådarna under bilden. Den här typen av spridda kommentarer på Facebook är svåra att göra något mer av, men av kommentarerna att döma framstår det ändå som att platsen är relativt okänd även för Vaggerydsbor. Påtagligt många gav uttryck för att de aldrig hade hört talas om platsen. Av de som sade sig ha besökt platsen var det bara en enda som gav uttryck för att ha varit där många gånger och att platsen om inte annat av den anledningen hade en särskild betydelse för den personen. Några hade fått reda på historien i skolan och några hade fått infor-

mation om platsen av sina föräldrar. Den dominerande kommentaren var dock att de aldrig hade hört talas om platsen.

Att ta anslaget ett steg till

Bortom de storslagna och väl beforskade monumenten finns mer negligerade sidor av monument och historiekultur som kan bidra till en mer mångfasetterad bild av hur platser och identitet är länkade till varandra.

I denna text finns uppslag att arbeta vidare med. Frågan om betydelsen av den faktiska historien bakom monument tål att utredas mer. I exemplet med rishögen vid Ödestuguvägen framstår autenticiteten som nedtonad i betydelse. Istället framstår det som att det personliga förhållningssättet till monumentet står i fokus. Aktiviteten att lägga ris har blivit en sedvänja som är viktig för personen själv, medan den faktiska bakgrunden framstår som mindre intressant. Detta sluter an till Mattias Hagbergs resonemang i radioprogrammet *OBS* om att människor vårdar och vördar minnesmonument, men utan att problematisera och diskutera det. Även om monumentet en gång uppfördes för att minnas en specifik händelse ”där och då” antyds här att monuments primära funktion kan vara en annan ”här och nu”.

Att monument kan byta betydelse över tid är ingen okänd företeelse. Monumentet Neue Wache i Berlin har vid olika tider markerat minnet över såväl Napoleonkrigen som första och andra världskriget (Selling 2004). Monumentet *Shahyad* i Teheran uppfördes på 1970-talet för att hylla shahen. Efter revolutionen omdefinierades det och döptes om till *Azadi* och blev där-

med ett frihetsmonument tydligt riktat mot shahen (Svensson 2007).

Monument kan fyllas med nya innebörder, men frågan är om de nya betydelseerna hamnar på ett mer personligt plan när det rör sig om riktigt små monument som möjligen passerar under ideologiska storstrider likt krigsrelaterade monument i Baltikum? Ett rent personligt förhållningssätt – om än starkt och betydelsefullt för individen – tenderar att i någon mening lämna den historiekulturella sfären, då gemensamt förhållningssätt på gruppnivå saknas.

Tommy Sveningssons, Frédéric Choubins och andras tämligen okommenterade bilder av förfallna monument kanske i den meningen passar in här. Kanske *är* det så att resonemangen kring monument inte är så utvecklade och aktiva hos människor i allmänhet och särskilt inte i en vardaglig situation?

En tolkning värd att pröva i vidare studier är om inte minst historiker har tillmätt historien alltför stor betydelse för identitetsfrågo genom att fokusera på de konfliktfyllda och storslagna exemplen, där kopplingen mellan monument och identitet har kunnat betonas och beläggas.

När det gäller Andréés nedslagsplats finns det andra uppslag att gå vidare med. Både rishögen om nedslagsplatsen är så pass gamla att ingen har personliga hågkomster av de ursprungliga händelserna. Att monumenten vårdas trots detta är intressant. Vad gör att en rishög över en olycka från 1840-talet vårdas in i våra dagar, medan små manifestationer över dödsolyckor idag – till exempel ljus utsatta vid olycksplatser vid motorvägar och liknande – på sin höjd finns kvar under ett eller kanske ett par år? Det är som att

avståndet i tid i sig ger en ökad anledning att vårda och bevara monumentet.

Och hur kommer det sig att minnet över Andréés kraschlandning inte vårdas mer än av några få eldsjäljar? Historien om Andréé har en stark ställning i den svenska historiekulturen som det går att sluta an till. Detta kan ställas mot den historiekulturellt mer oansenliga rishögen som verkar vårdas av fler personer. Kanske är det inte bara nedslagsplatsens otillgängliga läge, utan även avsaknaden av en tydlig efterhistoria för monumentet som ger ett betydligt mer bortglömt Andréemonument?

Andréé genomförde för övrigt fler provflygningar. Det finns således fler landningsplatser att studera. Utanför Vaggeryd finns en liten oansenlig skylt, men som ett resultat av Andréés landning strax utanför Vara, sommaren 1894, döptes år 1903 ett café i Vara till Nordpolen som finns kvar ännu. Där har Andréés landning fått en efterhistoria. En möjlighet vore att ställa de olika nedslagsplatserna från Andréés provflygningar mot varandra och studera hur dessa har bevarats, omtalats och använts i de lokala historiekulturerna.

Referenser

- Andréé, Samuel August (1894/1978) Iakttagelser under en ballongfärd, i *Byarums Hembygdsförenings Årsskrift 1978*, Vaggeryd: Byarums hembygdsförening.
- Aronsson, Peter (2004) *Historiebruk – att använda det förflutna*, Lund: Studentlitteratur.
- Billig, Michael (1995) *Banal Nationalism*, London: SAGE Publications.
- Boberg, Kåre (2014a) Vem har ”städat” bort minnesmärket?, *skillingaryd.nu*, <http://gamla2015.skillingaryd.nu/nyheter/vem-har-stadat-bort-minnesmarken> (hämtat 2016-09-23).

- Boberg, Kåre (2014b) Rishögen har återuppstått, *skillingaryd.nu*, <http://gamla2015.skillingaryd.nu/nyheter/rishogen-har-ateruppstatt> (hämtat 2016-09-23).
- Boberg, Nathanael (1953/1993) *Strövtåg hemma vid och i omlandet*, Vaggeryd: Byarums Hembygdsförening.
- Burch, Stuart & Ulf Zander (2008) Preoccupied by the Past. The Case of Estonian's Museum of Occupations, *Scandia* 2008:2: 53–73.
- Byarums Hembygdsförenings Årsskrift* (1978), Vaggeryd: Byarums hembygdsförening.
- Rishögen vid Ödestuguvägen (1978), *Byarums Hembygdsförenings årsskrift 1978*, Vaggeryd: Byarums Hembygdsförening.
- Chaubin, Frédéric (2011) *CCCP. Cosmic Communism Constructions Photographed*, Köln: Taschen.
- Englund, Peter (1996) *Brev från Nollpunkten*, Stockholm: Atlantis.
- Handberg, Peter (2007) *Undergångens skuggor*, Stockholm: Natur & Kultur.
- Hr Andréé åter på luftfärd (1894), *Dagens Nyheter* 1894-02-27.
- Jensen, Bernard Eric (1997) *Historie – livsverden og fag*, København: Gyldendal.
- Jörnmark, Jan (2007) *Övergivna platser*, Lund: Historiska Media.
- Karlsson, Klas-Göran (2014) Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv, i K-G Karlsson & U Zander, *Historien är närvarande. Historiedidaktik som teori och tillämpning*, Lund: Studentlitteratur.
- Rodell, Magnus (2008) Monumentet på gränsen. Om den rumsliga vändningen och ett fredsmonument, *Scandia* 2008:2.
- Rosenzweig, Roy & David Thelen (1998) *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, New York: Columbia University Press.
- Rönnlund, Maria & Aina Tollefsen (2016) *Rum. Samhällsvetenskapliga perspektiv*, Stockholm: Liber.
- Så förstördes rishögen (2014), *skillingaryd.nu* (<http://gamla2015.skillingaryd.nu/nyheter/sa-forstordes-rishogen>) (hämtat 2016-09-23).
- Selling, Jan (2004) *Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Sveningsson, Tommy (2016) Pressmeddelande till utställningen *Transient Constructions*, Nässjö konsthall, 27 februari–2 april 2016.
- Svensson, Carl-Johan (2007) Från Winston Churchill till Bobby Sands. Ideologiskt laddade gatunamn och monument i Teheran, *Scandia* 2007:2.
- Sveriges Radio, P1 (2016) *OBS* 2016-04-14, <http://sverigesradio.se/sida/avsnitt/717969?programid=503> (hämtat 2016-09-23).

*Carl-Johan Svensson, fil. dr, universitetslektor i didaktik
med inriktning historia, Jönköping University.*